

Спінова Юлія Олексіївна^{1, 3}
Василюк Олексій Володимирович^{2, 3}

¹Національний університет «Києво-Могилянська академія»
04070, Україна, Київ, вул. Г. Сковороди, 2;
yu.spinova@ukma.edu.ua

²Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України
01030, Україна, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 15;
vasyliuk@gmail.com,

³ Ukrainian Nature Conservation Group

СОЗОЛОГІЧНИЙ ТА КРАЄЗНАВЧИЙ НАРИС ЩОДО ПЕРСПЕКТИВНИХ ТЕРИТОРІЙ СМАРАГДОВОЇ МЕРЕЖІ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

До розгляду Постійного Комітету Бернської конвенції за минуле півріччя було підготовано інформаційні форми для 9 сайтів на території Донецької, Запорізької та Дніпропетровської областей. Розроблені вони були у зв'язку з рішенням Біогеографічного семінару 16-17 червня 2019 року, згідно з яким оселища E1.13, E1.2, F3.247, X18 та види: *Vipera ursine*, *Echium russicum*, *Paeonia tenuifolia*, *Jurinea cyanooides*, *Stipa zalesskii*, *Emys orbicularis*, *Vipera ursinii*, *Vormela peregusna*, отримали статус IN MOD, оселище E1.1.1 та вид *Mustela eversmanii* – SR; а також згідно з рішенням Emerald Network biogeographical Seminar for bird species (23-24 травня 2018 року), коли статус IN MOD отримали *Coracias garrulus*, *Crex crex*, *Circaetus gallicus*, *Lanius collurio*, *Botaurus stellaris*, *Ixobrychus minutus*, *Ardea purpurea*, *Ciconia ciconia*, *Pernis apivorus*, *Circus aeruginosus*, *Circus pygargus*, *Aquila pomarina*, *Hieraaetus pennatus*, *Falco vespertinus*, *Ciconia nigra*, *Grus grus*, *Caprimulgus europaeus*, *Alcedo atthis*, *Picus canus*, *Melanocorypha calandra*, *Lullula arborea*, *Anthus campestris*, *Luscinia svecica*, *Sylvia nisoria*, *Lanius collurio*, *Lanius minor*, *Emberiza hortulana*, *Tadorna ferruginea*, *Buteo rufinus*, *Falco cherrug*, *Oenanthe pleschanka* отримали статус IN MOD; *Mergus albellus*, *Milvus migrans* – IN MIN, *Calandrella brachydactyla* – SR.

«Криволуцький» (261,51 га) та «Закітнянський» (291,67 га), Донецька обл., Лиманський р-н. Сайти представлені оселищами Рез. №4 БК: E1.13 та E1.2, а також видами Рез.№6 БК: *Circaetus gallicus*, *Coracias garrulus*, *Haliaeetus albicilla*, *Crex crex*, *Ciconia ciconia*. Окрім того, тут наявні види Червоної книги України: *Artemisia hololeuca* M.Bieb. ex Besser, *Scrophularia cretacea*, та види з Червоної книги Донецької області: *Euphorbia cretophila* Klokov., *Helianthemum cretophilum* Klokov.

Території обох сайтів є одними з головних осередків оселища E1.3 в Донецькій області (Important, 2017). Дані території є також доповненням до відділення Українського степового природного заповідника «Крейдова флора», частиною перспективного «Райгородського» природного ядра регіональної екологічної мережі Донецької області, загальний флористичний перелік якого включає близько 690 видів (серед них – 59 (8,5 %) видів є раритетними) (Муленкова, 2011).

У структурі національної екологічної мережі ця територія належить до Сіверсько-Донецького меридіонального екокоридору та Святогірської ключової території національного рівня.

Існуючі негативні впливи на стан збереження території: терасування схилів, випасання худоби, несанкціоновані пали, видобуток крейди. Позитивним є те, що ці території безпосередньо граничать з ПЗ. Рекомендується надання територіям статусу об'єктів природно-заповідного фонду – ландшафтних заказників місцевого значення, або розширення на них площі заповідника.

З огляду на історичні події цієї місцевості можна пригадати відоме повстання Кіндрата Булавіна 1708 р. Саме тут, у т.зв. урочищі Криві Луки, що на краю Закітного загинув отаман зведеного війська донських та запорізьких козаків Степан Драний (Додонов, 2009) і повстання власне було подавлене.

Грузька (7300,74 га), Донецька обл., Добропільський р-н. Наявні ОПЗФ: ботанічний заказник «Балка Грузька» (18 га), заповідні урочища «Кучерів Яр» (12 га) та «Брандушка» (1 га). Територія представлена видами Рез.№6 БК *Echium russicum*, *Paeonia tenuifolia*, *Jurinea cyanoides*, *Lanius collurio*, *Vipera ursini*, а також червонокнижними *Bulbocodium versicolor* (Ker-Gawl.) Spreng., *Stipa capillata* L., *Pulsatilla nigricans* Storck, *Stipa borysthena* Klok., *Stipa Lessingiana* Trin. et Rupr., *Stipa grajana*, *Stipa pennata*, *Motacilla flava*, *Acanthis cannabina*, *Lacerta agilis*.

Басейн р. Грузька, притоки Казенного Торця, є локальним екокоридором (ділянкою Казенноторецького регіонального екокоридору). Також тут, на західних відрогів Донецького кряжу, знаходиться ключова територія регіональної екомережі, що має відповідну назву «Грузька». До неї відносяться два об'єкти ПЗФ: ботанічний заказник «Балка Грузька» (понад 200 видів) і заповідне урочище «Кучерів Яр» (148 видів), де представлено рослинність петрофітного різнотравно-типчачково-ковилового степу. У «Кучеровому Яру» популяція *Bulbocodium versicolor* є найчисленнішою у Донбасі (Остапко, Муленкова, Приходько, 2013). Список раритетних складають 15 (4 %) видів. Заповідні урочища «Брандушка» і «Никанорівський ліс», що є топографічно близькими до них, складають ключову територію, яка є регіональним центром біорізноманіття.

Для території існує загроза видобування корисних копалин – як то вогнетривких глин ПРАТ «ВЕСКО», кар'єри родовищ якого розташовуються неподалік існуючих ОПЗФ та мають тенденцію до збільшення площ.

Першим і найстарішим поселенням на цій території село Золотий Колодязь, засноване біля криниці. Існує легенда, згідно з якою повертаючись з Азовського походу з криниці пробував воду цар Петро I, і за відмінні смакові якості кинув у неї золоту монету, за що криницю прозвали Золотим Колодязем. У сучасній історії пригадуємо мінеральну воду з одноіменною назвою. В епоху козацтва, тут стояла сторожова вежа запорізьких козаків Самарської паланки, з якої козакі вели дозор за Залозним, Муравським і Солоним шляхами.

Кальчик (20674,81 га) та Каратиш (7898,58 га), Донецька обл., Нікольський р-н, Мангуський р-н. Сюди входять ландшафтні заказники «Бешаш», «Караташ», «Степ на Солоній», «Кальчицький-2», «Кальчицький ліс», ботанічний заказник «Суженський», ентомологічний заказник «Кальчицький», та ботанічна пам'ятка природи «Чердакли».

Територія представлена оселищами Рез. №4 БК: E1.2; E1.1.1; F3.247, H3.1; X18, та видами Рез.№6 БК: *Paeonia tenuifolia*, *Echium russicum*, *Stipa zaleskii*, *Circus macrourus*, *Circus cyaneus*, *Ciconia nigra*, *Milvus migrans*, *Hieraaetus pennatus*, *Luscinia (Cyanosylvia) svecica*, *Ardea purpurea*, *Botaurus stellaris*, *Ixobrychus minutus*, *Ardea purpurea*, *Ciconia ciconia*, *Mergus albellus*,

Pernis apivorus, Circus aeruginosus, Circus pygargus, Aquila pomarina, Hieraetus pennatus, Falco vespertinus, Falco columbarius, Falco peregrinus, Grus grus, Otis tarda, Burhinus oediconemus, Tringa glareola, Caprimulgus europaeus, Alcedo atthis, Coracias garrulous, Picus canus, Melanocorypha calandra, Calandrella brachydactyla, Lullula arborea, Anthus campestris, Luscinia svecica, Sylvia nisoria, Lanius collurio, Lanius minor, Emberiza hortulana, Tadorna ferruginea, Buteo rufinus, Dendrocopos syriacus, Falco cherrug, Oenanthe pleschanka, Vormela pereguzna, Mustela evermanni, Vipera ursinii, Emys orbicularis, Vormela peregusna, Canis lupus.

Для обох сайтів існують загрози видобування корисних копалин, випалювання, заліснення, розорювання.

Серед істориків (Греков, 1950; Кудряшов, 1954; Каргалов, 1966, 1967; Плетнева, 1990; Костыря, 2007; Котляр, 2007; Астайкин, 2016) поширена думка, що саме Кальчик (Калець) – та сама Калка, річка, на якій у давні часи відбулися битви монгольських татар з половцями (1223 р.) та Мамай з Тохтамишем (1380 р.)

Грузьколомівський (4459,34 га), Донецька обл., смт. Грузько-Ломівка Макіївської міської ради.

Територія представлена видами Рез.№6 БК: *Coenagrion ornatum, Pernis apivorus, Vipera Ursinii, Milvus migrans*, а також червонокнижними: *Caragana scythica* (Ком.) Pojark., *Stipa Lessingiana* Trin. et Rupr., *Stipa capillata* L., *Stipa borysthena* Klokov ex Prokudin, *Hyacinthella pallasiana* (Steven) Losinsk, *Tulipa ophiophylla* Klokov et Zoz, *Amygdalus nana* L., *Astragalus pubiflorus* DC., *Ephedra distachya* L.

Ліва притока р. Кальміус – р. Грузька – є ділянкою регіонального екокоридору екомережі. У її басейні виділено наступну ключову територію «Грузьколомівська» основою якої є урочище Грузьколомівське (площа – близько 100 га; 265 видів з 192 родів та 57 родин).

Фітокомпоненти у цій прирічковій місцевості змінені під впливом антропогенних факторів: рекреаційного та пасквального навантаження, будівництва залізниці і дачного селища, видобування будівельного каменю (Остапко, Купрюшина, Муленкова, 2007).

Рекомендується надати території статус заказника місцевого значення. На степових схилах рекомендовано встановити 3–5-річний режим самовідновлення структури степових фітоценозів з виключенням випасу худоби. Всі види землекористування в даному урочищі, які пов'язані з пошкодженням і знищенням ґрунтового і рослинного покриву, неприпустимі.

Потайний водний шлях Запорізьких козаків (20695,78 га), Донецька обл., Великоновосілівський р-н, Мар'їнський р-н. Територія представлена видами Рез.№6 БК: *Jurinea cyanoides, Dytiscus latissimus, Lanius collurio, Grus grus, Botaurus stellaris, Casmerodius albus, Ixobrychus minutus, Circus aeruginosus, Tringa glareola, Chlidonias niger, Alcedo atthis, Dendrocopos syriacus*. А також червонокнижними: *Crocus reticulatus, Stipa capillata* L., *Tulipa gesneriana, Centaurea taliewii, Stipa Lessingiana* Trin. et Rupr., *Elytrigia stipifolia, Adonis wolgensis* Steven ex DC, *Ephedra distachya* L., *Astragalus pallescens* M. Bieb., *Iris halophila, Calopteryx virgo, Bombus muscorum*.

Річка Вовча – ліва притока р. Самари – витікає з джерел на західній межі Донецького краю. Загальна довжина р. Вовчої – 323 км, на території Донецької області – 115 км, площа басейну – 13 300 км². До річки впадають декілька приток, яким відповідають ділянки регіонального екокоридору: Вовчансько-Сухоялинська, Вовчансько-Мокроялинська, Вовчансько-Солона, а також Вовчансько-Курахівсько-Карлівська. Флору басейну р. Вовча складають 638 видів, її раритетну фракцію – 64 види (17,2 % регіональної). У басейні р. Вовчої виділено 7 ключових територій регіональної екомережі Донеччини, які представлені низкою об'єктів ПЗФ: ландшафтні

заказники «Щуча заводь» (27 га), «Красногорівський» (15,54 га), «Нескучненський ліс» (16 га), «Хуторянська гора» (34,4 га), ботанічні заказники «Балка Водяна» (5 га), «Балка Орлинська» (9 га), «Балка Північна» (12 га), ентомологічні заказники «Старомихайлівський» (0,5 га) та «Новосілівський» (3 га), пам'ятки природи місцевого значення «Джерела у балці Скотова» (0,01 га), «Дубові насадження» (5,2 га), які репрезентують рослинність кам'янистих та різнотравно-типчаково-ковилового степу, ліси, штучні дубові насадження, водно-болотне угіддя, окремі місця гніздування кількох видів джмелів, а також рідкісне природне явище – джерела спадного типу утворені підземними водами.

Для території існує загроза видобування корисних копалин. Тут розташовані центри вугледобування (Вугледар, Красногорівка, Курахове, Мар'їнка, Волноваха) та серед них навіть шахти, в яких у минулому добування вугілля становило більше 1 тони на рік («Південнодонбаська №1» та «Південнодонбаська №3»). Однією з найвищих у всьому регіоні тут є кількість викидів в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення та автотранспорту.

На початку XVII століття існував потайний водний шлях (Дніпро – Самара – Вовча – Мокрі Яли – Кальчик – Кальміус – Азовське море – Чорне море), яким запорозькі козаки користувалися для виходу в Чорне море під час блокування турецьким флотом Дніпровського лиману. Сьогодні актуальною є музеєфікація Потайного водного шляху Запорозьких козаків з Дніпра в Чорне море через Донбас (Пірко, 2003). Цитата з історій Геродота: «Сьома ріка – Герр, яка відокремлюється від Борисфена в тому місці, до котрого є відомий Борисфен. В тому місці вона починає віддалятися від нього і має таку саму назву, як і та країна. Герр, прямуючи до моря, відділяє країну скіфів-кочовиків від царських скіфів і вливається в Гіпакірій», (Історії, 1993). Так, давні мешканці Приазов'я називали Герром водний шлях, який проходив по нижній течії Самари, річці Вовчій, Мокрим Ялам та Кальчику що впадає у Кальміус. Мокрі Яли та Кальчик у певному місці настільки близько розташовані один від одного (приблизно 6 км), що можна було з'єднати це місце каналом, по якому запорізькі козаки волоком перетягували свої човни-чайки. Сліди цього каналу можна досить легко знайти (Стецюк В.М.), але в даний час по перешийку проходить залізниця. Про шлях також свідчать карти Боплана (1648 р.) та Шуберта (з 19-го ст.).

Гайчур-Янчур (11441,7 га), Гуляйпільський, Пологівський, Більмацький, Новомиколаївський р-ни Запорізької обл., Покровський р-н Дніпропетровської обл. Територія представлена видами з Рез.№6 БК: *Milvus migrans*, *Haliaeetus albicilla*, *Circus cyaneus*, *Circus pygargus*, *Falco peregrinus*, *Buteo rufinus*, *Falco cherrug*, *Lucanus cervus*, *Vipera ursinii*, а також червонокнижними: *Stipa capillata*, *Bellevia sarmatica*, *Ephedra distachya*, *Gagea bulbifera*, *Iris pumila*, *Allium raczokianum*.

Долина річки Гайчур – один з регіональних екологічних коридорів Запорізької області. Янчур, притока річки Гайчур, є локальним екологічним коридором (Коломійчук, Мальцева, Воровка, Демченко, 2007). Тут також знаходиться ключова територія «Тернувате» (Коломійчук, 2008), яка включає ландшафтний заповідник «Хвойно-листяний ліс із степовою зоною та струмком» (43,7 га). Також у долинах цих річок є такі природоохоронні об'єкти: ботанічні заказники «Цілинна балка» (63,14 га), «Гайчурська балка» (10 га), «Балка Янчур» (5 га), ентомологічний заказник «Цілина» (2 га), ландшафтний заказник «Кам'янська лісова дача» (800 га).

У долині річки Гайчур розташовується славнозвісне поселення Гуляйполе, яке з'явилося в кінці XVIII століття як форпост для захисту від набігів кримських татар. Але популярність до

маленького села на сході країни прийшла в 1917 році, коли звичний уклад життя ламався, революційні настрої охоплювали все більші верстви населення, а в Україні нарешті з'явився проблиск надії здобути незалежність. Саме тут народився відомий анархіст, керівник селянського повстанського руху 1918–1921 років та командувач Революційної повстанської армії України Нестор Іванович Махно.

Таким чином, пропоновані до формування Смарагдової мережі території мають не тільки науково обґрунтовану соціологічну цінність, але й вагому значущість в історичному та краєзнавчому аспекті.

Список використаних джерел.

1. Астайкин А. А. Битва на Калке: лебединая песнь кованых русских ратей в Степи // *Filo Ariadne*. – 2016. – № 4.
2. Василюк А.В., Коломыцев Г.А., Ширяева Д.В. Инвентаризация меловых степей в Украине. Сообщение 2: Харьковская и Донецкая области/ *Степной бюллетень*, №41. – Лето 2014. С. 26-29
3. Вітер С. Г. Знахідки тварин, занесених до Червоної книги України у Донецькій області // *Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ / Серія: «Conservation Biology in Ukraine»*. – Вип. 7, Т. 1. – Київ, 2018. – С. 123–130.
4. Геродот. *Історії в дев'яти книгах*. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 180–228.
5. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение*. – М.–Л., 1950. – 505 с.
6. Додонов Р. О. Бій біля урочища Крива Лука та гідроархеологічна розвідка на Сіверському Донці / *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг Випуск 1*. – С. 54–73.
7. *Донбас заповідний. Науково-інформаційний довідник-атлас/ Під. ред С. С. Куруленко, С. В. Третьякова*. – Донецьк, Донецька філія Державного інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів Мінекоресурсів України, 2003. – 160 с.
8. *Історія міст і сіл УРСР. Том 05. Донецька область* – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.
9. Каргалов В.В. *Монголо-татарское нашествие на Русь XIII век. Монография*. – М.: Просвещение, 1966. – 135 с.
10. Каргалов В.В. *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: феодальная Русь и кочевники*. – М.: Высшая школа, 1967. – 266 с.
11. Коломійчук В. П., Мальцева І. А., Воронка В. П., Демченко В. О. Меридіональні екокоридори Північного Приазов'я // *Збалансований розвиток України – шлях до здоров'я і добробуту нації. Мат-ли Українського екологічного конгресу (21 вересня 2007 р.)*. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2007. – С. 93–98.
12. Коломійчук В. П. Ключові ботанічні території Північного Приазов'я // *Заповідна справа в Україні*, 2008. – Т. 14, вип. 1. – С. 99–101.
13. Костыря І.С. *Думи о Донбассе: В двух частях*. – Донецьк: ЧП «ЦСО», 2007. – 480 с.
14. Котляр М. Ф. *Калка, битва на річці 1223 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України*. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4 : Ка-Ком. – С. 38. – ISBN 978-966-00-0692-8.
15. Кудряшов К. О *местоположении реки Калки // Вопросы истории*. – № 9-1954. – С.110, 116.
16. *Материалы о новых и редких видах птиц Донецкого Придонцовья*.
17. Писарев С. Н., Надворный Е. С., Дорохов А. В., Назаренко Ю. Н., Пилипенко Д. В., Дяков В. А. *Спостереження в Донецькій області деяких видів птахів з Червоної книги України // Знахідки тварин Червоної книги*
18. Муленкова О. Г. «Флористичні принципи і критерії формування регіональної екологічної мережі Донецької області» / *автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук за спеціальністю 03.00.05 – ботаніка*. – Інститут ботаніки НАН України. – Київ, 2011. – 22 с.

19. Остапко В. М., Купрюшина Л. В., Муленкова Е. Г. Созологическое обоснование ботанического заказника «Грузсколомовский» (Донецкая область) // Промышленная ботаника. Сборник научных трудов. – Донецк: Донецкий ботанический сад НАН Украины. – 2007. – С.85-90.
20. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с. – ISBN 966-7804-56-9
21. Писарев С.Н., Надворный Е.С., Высочин М.О., Сыса А.Г., Дорохов А.В., Кузьменко С.С. О новых и редких видах птиц Донецкого Придонцовья // Птицы бассейна Северского Донца: Материалы 13-14 совещаний Рабочей Группы «Изучение и охрана птиц бассейна Северского Донца» (13-15 сентября 1995 г.). – 2007. – Вып. 10. – С. 39-41.
22. Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с. – (Серия «Страницы истории нашей Родины»).
23. Смарагдова мережа Донецької області / Василюк О.В., Спінова Ю.О., Садогурська С.С., Бронскова О.М., Казарінова Г.О., Бронсков О.І., Гончаров Г.Л., Чусова О.О., Яроцька М.О., Куземко А.А., Вашеняк Ю.А., Щербя Ю. – Харьков, 2018. – 104 с. ISBN 978-966-7083-79-3
24. Спінова Ю. О. Перспективні для включення до Смарагдової мережі території Олександрівського району Донецької області – Мережа NATURA 2000 як інноваційна система охорони рідкісних видів та оселищ в Україні // Матеріали науково-практичного семінару (м. Київ, 15 лютого 2017 р.) / серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 1. – С. 222-223
25. Стецюк В. М. Герр – давній водний шлях з Дніпра в Азовське море: <https://www.v-stetsyuk.name/uk/Hypotheses/Gerros.html>
26. Червона книга Донецької області: рослинний світ (рослини, що підлягають охороні в Донецькій області) / Під заг. ред. В.М. Остапка. – Донецьк: Вид-во «Новая печать», 2010. – 432 с.
27. Important Plant Areas of Ukraine / V.A. Onyshchenko (editor). – Kyiv: Alterpress, 2017. – 376 p.